वा. बा.
३

ननु हरेवित्यादौ वर्तमानत्वाभूतभावित्वेन क्रियापाध्याहाराभावे लटनपन्नतत्लक्षणाव्या-
प्तिरित्याशंक्य लडर्थस्याविवक्षितत्वेन भवतीत्यध्याहारसंभवऽत्याह भवतीत्यादेर्हि
त्यादिरविवक्षितत्वात्तेन हरिस्मरणविषयिदशाश्वततारा भिन्नवर्तमानत्वावच्छिन्नाश्रयत्वप्र-
तिभवनात्तत्फलाभावेऽपीति बोध्यं लडर्थविवक्षयापि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे-
नन्वहरेदेशावनाशान्यत्र कालक्रियाध्याहार्यत्वा भवतीत्यस्यैवेति परोक्षपत्रायेताप्र-
तानन्तरं लडर्थवर्तमानत्वान्वयः अविवक्षितत्वात् वर्तमानसामीप्ये वा लट्।
सामीप्यं च भूतभविष्यद्रूपस्यात्यन्तरव्यवधानेति लक्षणस्य शाश्वततारां इति स्तत:
वाशिष्टलक्षणमेवोति स्वसमन्तरमनन्तरदर्शन्यादौ न लडर्थवर्तमानविवक्षेति मि-
श्राः वर्तमानार्थकलटः प्रसक्तत्वात्तेनैतस्यालोकस्य तत्सामीप्यार्थकलट्प्रव- ३
त्तिवचनेन वर्तमानसामीप्यान्यतरनिष्ठानादर्शी भावेऽपि नेति बोध्यमित्याह वर्तमाने सा-
मीप्ये वेत्यादि अतएव लडर्थाविवक्षणादेव सामीप्यार्थकत्वादेव वाजयन्तीति क्र

इतिग्रहणस्यवैयर्थ्यमितिभावः ॥ ॥

न

नन्वतथाप्रयोगोभवतीवेतिनदोषइत्याशंक्यथावेतेमस्गेगपशेपत्येवस्मातनन्वपशपस्गेगोवती।
तिप्रयोगस्तथावतस्योच्छेदएवानिष्टकरइत्याह तथावेति नन्वतत्रमस्गेगमस्त्वविशेष्यता।
कत्वेपदार्थमस्त्वविशेष्यताकवोधएवस्वीक्रियतेतमित्यध्याहारेणतथावनतस्योच्छेदइ
त्यतआह नमित्याध्याहारइत्यादिवाक्यभेदइष्टापत्तिमाशंक्यनोपरिहरति नवेतितथासति
तथावपशपस्गेगोथावनीतिवाक्यैच्छेदापत्तेस्तमित्याध्याहारेवाक्यभेदोगौरवंच नवा
क्यभेदेत्तति विरहइति वाच्यं तथासतितिङःतिङः इतिसूत्रेऽतिङइत्यस्यव्यावर्त्याभावेन
वैयर्थ्यापत्तेर्निघातस्वरस्यैकवाक्याधीनत्वात्एकवाक्यत्वाभावेतदनुपपत्तेः ॥ ॥
वाक्यभेदेसतित्वत्तिङःतात्पर्येतिङं तेनिहन्यतेइति तिङःतिङःइतिसूत्रार्थःनत्वेकवाक्यत्वाभावेपि
तिङःतात्परस्यातिङइतिग्रहणाव्यावर्त्यत्वसंभवइत्याशंक्यसमानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादे
शावक्तव्याइतिवचनेनतिङंतेनसहतिङःस्यैकवाक्यतायामेवातिङइतिग्रहणाभावेनिघात।
प्रशक्तिस्तहारणायसूत्रेनयुक्तंत्वसत्येकवाक्यत्वाभावेनिघातप्रशक्तिरेवनेत्याहनिघातस्वरस्य

चेत्पादिएक वाक्यत्वाभावे तिङं तेनसह तिङंतस्यैक वाक्यत्वाभावे
नतदनुपपत्तेःतिङंतात्परस्यनिघातप्रशक्त्यनुपपत्तेस्तथाचातिङ.

स्यसंबन्धिदशावताराभिन्नवहुत्वावच्छिन्नाश्रयत्वतिवर्त्तमानसमीपनिष्ठोत्कर्षानुकूलाभा
वनेतिवोधः अतएवेत्यस्यामिश्राइत्यनेनाप्यन्वयः चारिदत्तमिमितिवारिराभिन्नैका
श्रयवर्त्तिनीत्वमिकर्मकप्रात्यनुकूलाभावनावर्त्तमानकालिकीत्यन्वयवोधः आश्रय
णीयःसचनसंभवतितद्भावनायाभविष्यत्वात् इहलोकेपानीयदानरूपाशातेःस्वय
द नाः मुपास्थानेनविंदर्शनात्तन्मिःपारलौकिकीवक्तुत्तलडर्थानविवहितनइतिभावः व्याः
अतएवेतिमधुसूदनठक्कुराइत्यत्राप्यन्वेति अथशब्दोनिरूप्यतेइतिचिंताम
णीस्थपदस्यव्याख्यानरूपालोकनामकपक्षधरमिश्रक
र्त्तृकग्रंथस्यव्याख्याकंटकोद्धारइतिमधुसूदनकर्तृ
कोग्रंथइतिवोध्यं ॥ ॥ रामराम॰
श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

वा॰ बा॰
४

त्रयः कालाद्यन्यत्रवित्वविशिष्टाभिन्नाः कालाद्यन्वयबोधः पचतिभवतीत्यत्रपाकानुकूलकृतिमद्भि
नाश्रयइत्यन्वयबोधः चैत्रः पचतीत्यत्रपाकानुकूलकृतिमान् चैत्रइत्यन्वयबोधः स्वार्थनिष्ठमुख्यविशे
ष्यतानिरूपितप्रकारताशालिबोधजनकपदसमभिव्याहृतपदत्वरूपस्यकिंचित्पदार्थनिष्ठप्रका
रतानिरूपितस्वार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिबोधजनकतत्पदसमभिव्याहृतपदत्वरूपस्यवावा

अत्रनैयायिकाः निःक्रियस्यापिवाक्यस्यसत्वात्द्विविधंवाक्यंतथाहिसर्वेतसमन्तद्धातिङंतम्
समन्तं सर्वंतत्तिङंतसमन्तस्त्रयथात्रयः कालाः पचतिभवतिचैत्रः पचतीत्यादौएकवाक्यता
त्वेकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वेनपश्यमृगोधावतीत्यत्रापिनस्यादतः तथाहियावन
कर्तृकैकमकर्तृकत्वेनात्राप्ययस्मिन्नन्वबोधात्वाक्यार्थस्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनक्रियायांभाने
वाक्यस्यचार्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वान्नद्वितीयापत्तिः नचवाक्यभेदप्रसंगः ॥ ॥

कात्वस्यपश्यमृगोधावतीत्यादावपिभिन्नत्वमितिपदाध्याहाराभावादेकवाक्यत्वहानिविरहश्च्या
हपश्यमृगोधावतीत्यादावपीतितस्य एकवाक्यत्वस्यनन्तुनामार्थप्रकारकभेदसंसर्गकबोधे
विभक्तिजन्योपस्थितेःकारणत्वेनकर्थधावनोमृगस्यकर्मतासंबंधेनदर्शक्रियायामन्वयस्तत्र

नञर्थोपस्थितेरभावात्तस्तदर्थे द्वितीयायोविहितातथा च नाइष्टशाब्दबोधौचेदत्र त्त्याशंक्य

वाक्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावेन तदर्थप्रकारकबोधस्यनञ्जन्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वा

न्न द्वितीयापत्तिरित्याह वाक्यस्यवार्थवत्वाभावेनेत्यादि अर्थवत्वाभावेन अ

र्थनिरूपितशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधाभावेनेत्यर्थस्तथा च अनुकूल

तासंबंधावच्छिन्नयावन्निष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभि

न्नसमवायसंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्टप्रकारतानिरूपितवि

शेष्यत्वाभिन्नकर्मतासंबंधावच्छिन्नस्वर्गनिष्टप्रकारता

निरूपितविशेष्यताभिन्ननिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नदर्श

ननिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभिन्नस्वरूपसंबंधा

वच्छिन्नाख्यातनिष्टप्रकारतानिरूपितत्वंपदार्थनिष्ट

वा॰ वा॰
५

ननु क्रियाविनिर्मुक्तवाक्यस्य प्रमाणविरुद्धत्वेन वाक्यत्रैविध्यमसंगतमित्याशं
क्याह किं चेत्यादि क्रियाविनिर्मुक्तवाक्यमेव दर्शयति तथा हीत्यादिना सार्वज्ञनी
नत्वात् सर्वज्ञत्वानुभवसिद्धत्वात् न त्वत्रापि भवंतीति क्रियाध्याहारः कर्तुं शक्य एव
इति चेन्न भूतभाविकालत्रयावर्तमानभवनाद्यध्याहारबाधात् नच जयंतीत्यादाविव वर्तमा
नसामीप्यार्थकत्वं लट इति वाच्यं वर्तमानसामीप्यस्य भूतभविष्यद्रूपस्य भूतभविष्य
किंच नहि क्रियाविनिर्मुक्तं वाक्यमस्तीति फणितानोपरणीभारविलेभणांति सेवे। भगः
तिभावः तथा हि त्रयः कालास्त्याद्यावेव क्रियानिर्मुक्तस्य वाक्यस्य सार्वज्ञनीनत्वा
नत्सर्वेऽपि भवनात्त्रयेऽपि वर्तमानसंबंधेऽपि भवे तन्न स्यात्र कापि क्रियाध्याहर्तुं
नेतदन्वयासंभवात् नच सामीप्यं वर्तमानसाधारणं निर्वक्तुं शक्यं येन वर्तमानसंबं
धिनोऽपि भवनस्य ग्रहणं स्यात् नच लटो वर्तमानसामीप्यं वर्तमानत्वे वाच्यं इति वा
च्यं शक्तिलक्षणाभ्यामेकेन शब्देन युगपदनेकार्थाप्रतीतेः नच गंगायां घोष इत्यत्र

५

नतु नत्वत्वदृश्याः विवक्षित एवेत्यत आह अपि चेत्यादि व्येदोपं तज्ज्ञातिरित्यादेः प्रमाणा

पत्तिवारणाय सर्वनाम्नां प्रधानोपस्थापकत्वाव्यभ्युपकत्वं न तथा च पुरुषाभिन्नैका ।

अयहतिप्रयाणानुकूलो व्यापार इति बोधे पुरुषस्य विशेषणतयाभानेन नस्यबर

अपि च क्रियाया विशेष्यत्वे प्रयाति पुरुषस्वरूपसम्बरणावभिवादयेऽत्यादौ न त्व

हेन पुरुषपरामर्शेन तस्यानन्यविशेषणतेनोपस्थितत्वात् अन्यथादर्शनेनाजे

मातंगास्तत्रैवासीनरेणामाऽत्यादेरपि साधुत्वापत्तेरित्यायनसंजल्पतिस्म अत्रे ।

दं भावयामः पश्यमृगो धावतीत्यत्र तावन्मृगस्य दर्शनक्रियायां कर्मतासंस

गैणान्वयेन संभवति नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेन साक्षादन्वयबोध

स्यासुरत्ववत्वात्तस्यान्वयातेऽङ्गलः पचतीत्यादेरपि साधुत्वापत्तेः नवत्तत्रयाव तन्नक्

णावित्यत्र तत्र हेन परामर्शेन स्यादतः प्रथमातार्थस्य राख्य विशेष्यकबोध एवस्वी

८

बा. बा.
८

कर्त्तव्य इत्याह क्रियायाविशेष्यत्वेइत्यादिना अन्यथासर्वत्रनाम्नाविशेषणीभूतस्याप
पत्वे नामार्थप्रकारकभेदसंसर्गकबोधेविभक्तिजन्योपस्थितेःकारणत्वेनतादृ-
शमृगस्यकर्मतयादृशिनान्वयासंभवइत्याह पश्यमृगोधावतीत्यत्रेत्यादिनादृ
शिधातुज्ञानजन्यत्वात्तुषज्ज्ञानोपस्थितिसहकृततोपोधात्वाख्यातप्रातिपदिकज
न्यगतिविशेषकृतिमृगोपस्थितिसहकृततथावतिमृगइतिवाक्यज्ञानजन्यधाव
नानुकूलकृतिमान्मृगइत्याकारकबोधस्तत्सहकृतेनपश्यमृगोधावतीतिवा
क्यज्ञानेनकर्मतासम्बन्धावच्छिन्नधावनकृत्यवच्छिन्नमृगनिष्ठप्रकारतानि
रूपितत्वाख्यषज्ज्ञाननिष्ठाविशेष्यताशालिशाब्दस्यजननेनमृगादिपदजन्योप
स्थितिःसहकारिणी अपितुनादृशोपस्थितिसहकृततथावतिमृगइतिसमभिव्या
हारजन्यधावनकर्तृमृगविषयकबोधस्यसहकारित्वमितितादृशमृगस्यनाम
जन्योपस्थित्यविषयत्वेननसंबंधकर्मतयाधात्वर्थेन्वयेयानर्थेनामार्थयोरभेदातिरि-

कर्मसंबंधेनबोधोनुपपन्न इतिनियमभंगरूपदोषोनेत्यभिप्रेत्याह तत्रपावनेत्यादिना ॥

८

तथा सति वाक्यार्थस्य यावद्व्यक्तिविशिष्टस्वर्गस्य कर्मतया यावदर्थेन्वये सति प्रथमा
र्थीत्यपि नाविभक्तिसामान्यप्रतिषेधः स्वर्गपदोत्तरं कापि विभक्तिर्न स्यादित्यर्थः तत्र
वापादकमप्रातिपदिकत्वादिति पूरणीयं न स्यादपीत्यादिग्रंथाद्गुरोर्यातन् पघपी

ध

तथा सति स्वर्गपदोत्तरं प्रथमापि न स्यात्तस्याप्रातिपदिकाश्रयत्वात् किं
च स्वर्गकर्तृकेष्टयावत्स्यविशिष्टक्रियायां कर्मत्वेन विवक्षायां लेटा वप्रयुक्त
स्यपश्यस्वर्गोयाव तीत्यस्यैकवाक्यत्वे फणीसंमतमनत्वानुपपन्नमेव फणीसं
मति स्तुहेलाजेतस्पष्टीकृता ग
दस्मादायादनमसंगतं स्वर्गपदस्यात्प्रत्ययान्तभि
न्नत्वात्स्वर्गत्वावच्छिन्नस्य समत्वेनार्थवत्त्वाच्च अप्रातिपदिकत्वादित्यापादकासिद्धेस्त।
थापि यादृशवाक्यार्थस्य यावदर्थेन्वयस्तादृशवाक्योत्तरं विभक्तेरदर्शनेन हशियात्वा।

र्थत्वेपि नीलाभिन्नघटकमेवार्थकं नीलं घटमिति वाक्यांतरमिव प्रकृतेपि धावन
कर्तृत्वविशिष्टमृगार्थकमृगपदोत्तरं प्रथमापि न स्यादिति भावः ननु यादृशसामा
ग्रीसत्त्वे पदार्थयोर्दृष्टेन तेश्च तत्रापार्थे नीलं घटं पश्येत्यत्र तादृशसमभिव्याहारज्ञाना
देव नीलघटकर्मत्वनिरूपकदर्शनान्वयबोधस्य दृष्टत्वेन नीलं घटमिति वाक्यांतरे
विभक्तिमात्रस्य मृगपदस्य मृगो धावतीति प्रथमान्तपदसमभिव्याहारज्ञानादेव धावनकर्तृ
मृगकर्मकदर्शनान्वयबोधो भवति न तु तद्विभक्तिव्यतिरेके तद्वृत्ति प्रथमापि न स्या
दिति निर्युक्तिकमित्यत आह किंचेति तत्त्वपकवाक्यत्वं चात्रानुपपन्नमेवेति यावत्।
नकर्तृमृगकर्मकदर्शनाश्रयत्वमिति वोधस्वीकारे फणिविवक्षितैकवाक्यता
नुपपत्तिरिति भावः नन्वेवं मृगकर्तृकोक्तधावनस्य दर्शिक्रियायामन्वयः फणि
नान्यर्थविषयत्वेनैवं ज्ञो नावगम्यत इत्याशंक्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्न हि सं

देहादलक्षणमित्यभिप्रायेण भाष्यार्थस्पष्टीकर्तृहेला
राजसम ७ तिमाहुः फणिसंमतिरिति ॥

व

तेनमृगाइतिसर्वत्रंदर्शनेविशेषणेनमृगकर्तृकोक्तस्तथावत्रंदर्शनेविशेषण
मितिदेवनाराजेनस्पष्टीकरणेनएँकारोत्तरंकर्मत्वपाटशेक्रियायामन्वयस्येति।
विशेषः विवक्षायामित्यनेनतरंप्रयुक्तस्यपश्यमृगोधावतीतिवाक्यस्येतिशेषः न

तथाहिसर्वत्रेहिपष्यानेकंतिङंतस्यविशेषणेनयातिङंतमप्याहुस्तिङं
तस्यविशेषणमितितेनथावतक्रियायाएवविवक्षायेनप्रतीकारइत्यपा
स यः श्रेष्ठाधावंतंमृगंपश्यैत्येवब्रूयात किंचत्रयःकालाश्रुत्यत्रत्तायेतत्रनिक्रि
यान्वयसंभवात क्रियाविनिर्मुक्तवाक्यस्यासंगतत्वापत्तेः॥ ॥

६ प्रतीकारः ननिराकरणेनयाचतां[illegible]मृगस्यकर्मत्वपातनत्र्यात्वपक्षीकारेफणि।
सेमतवाक्यत्वानुपपत्तिरेवदोषइतिभावः ननुप्रकृतिप्रत्ययोःसहार्थंब्रूतस्तयोः
प्रत्ययार्थस्यप्राधान्यमितिनियमात् यात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता

वा॰बा॰
८

तासन्त्वमेनान्वयवुद्धिंप्रतिविशेष्यतयाप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरीतिकार्यकारण
भावेनदर्शनेप्रत्ययजन्योपस्थितेरभावेनधात्वर्थस्यतत्रान्वयोनसंभवतीतिस्वरा
स्यैवतत्रान्वयेनतार्किकंयत्तएवसमीचीनमितिचेन्ननिरुक्तनियमादेवप्रकृत्यर्थ
प्रकारकबोधेविशेष्यतयाप्रत्ययजन्योपस्थितेःकारणत्वेनकर्मत्वोपस्थित्यर्थंद्वि
तीयापेक्षातयावपशपस्टगोधावतीतिवाक्याच्छेदापत्तेरित्याहमन्वयेतिक
र्मत्वोपस्थित्यर्थंद्वितीयास्वीकारेऽतितदर्थस्यत्यागावश्यकत्वेतस्यत्वएव
नादृश्यन्यायस्थारितार्थत्वत्सिद्धेःतस्थलेधात्वर्थविशेष्यकान्वयबो
धएवस्वीकरणीयइतितदुर्यैविवक्षायामपिभूतत्वविष्य
ष्टनेमौनविषयकज्ञानेवर्तमानकालिकत्वान्वयसंभ
वेनक्रियाविनिर्मुक्तंवाक्यसमंगतमित्याहकिंचेति॥ ८

प्रत्ययांतार्थनिष्ठविशेष्यकबोधस्वीकारे दोषांतरमाह किंचेति शृणु गर्जति मेघ
इत्यत्र गर्जनाश्रयमेघकर्मकश्रवणाश्रयत्वमिति नैयायिकमते बोधः स च न सं
भवति शब्दस्यैव श्रावणत्वे मेघस्याश्रयत्वाभावात् मेघाभिन्नैकाश्रयवृत्तिगर्जनकर्मक

किंच शृणु गर्जति मेघो नटो गायति शृणु घटो
नश्यति पश्येत्यादावव्याप्त्यापत्तेश्च एतेन प्र
थमार्थो [illegible] कर्मत्वमित्यपास्तम् ॥

श्रावणं तदभिन्नैकाश्रयकमिति वैयाकरणमते बोधः स च समीचीन एव नटो
गायति शृणु इत्यत्र गानाश्रयनटकर्मकश्रवणाश्रयत्वमिति तार्किकमते बो
धः स च न संभवति नटस्याश्रवणात् नटाभिन्नैकाश्रयवृत्तिगानकर्मकश्रावण

वा॰ बा॰ ९

त्वदभिन्नैकाश्रयकमितिवैयाकरणमतेबोधः सचयथार्थएव घटोनश्यतनष्टघटोत्यत्र
वातीतोत्पत्तिकनाशप्रतियोगिघटकर्मकदर्शनाश्रयस्त्वमितिन्यायमतेबोधः सव
नसंभवतिघटस्यनष्टत्वेनतद्दर्शनासंभवात् यथाभिन्नैकप्रतियोगिकातीतोत्पत्ति
कनाशविषयकदर्शनेत्वदभिन्नैकाश्रयकमितिवैयाकरणमतेबोधः सचप्रमैवतन्न॰
न३ घ्वावन्यायमतेनशाब्दप्रमैवेतिभावः एतेनस्वप्नेजगामेत्यादेरयोग्यत्वापादनेनप्रथ
मार्थइति तथाचपश्यमृगोधावतीत्यत्रप्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकारे
पिनामार्थधात्वर्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्नइतिनियमाभंगो
नास्तिधावनकर्तृमृगानिष्टप्रथमार्थविषयतानिरूपकदर्शनाश्रयस्त्वमित्या॰ ९
कारकान्वयबोधस्वीकारेणकर्मतासंबंधेनधावनकर्तृमृगस्यदर्शनक्रिया॰
यामन्वयादितिभावः ॥ ॥ श्रीरामजी॰

घ॰

नन्वक्रियामुख्यविशेष्यकान्वयबोधस्वीकारे प्रपातितृणत्वस्यावरणात्वभिवादयेऽ
स्यादेतत्कृष्टेहेनतृणत्वपरामर्शो न स्यात् प्रथमान्तार्थस्य तृणत्वस्याख्यातार्थविशेषणत्वे
न मुख्यविशेष्यत्वाभावात् चैत्रोऽयं तज्जातिरित्यादेः प्रमाणापत्तिवारणाय तत्कृष्टेहस्य

किंचैवं मृगो संख्यान्वयो न स्यात् आख्यातोपस्थाप्यसंख्याप्रकारकान्वयबो।
धे प्रति मुख्यविशेष्यतया प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अन्यथाहं
सौ च यवलाकीर्तिरित्यत्र हंसस्यामपि संख्यान्वयप्रसंगः मृगो संख्यानन्वयेऽष्टा ये
पत्तौ च पश्यथावत्तिमृगाऽत्यादेरपि साधुत्वापत्तेः ॥ ॥ राम॰

मुख्यविशेष्योपस्थापकत्वस्वीकारात् ततः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधएवस्वीक
र्तव्य इत्यत आह किंचेति एवं धावनकर्तृमृगाकर्मकदर्शनाश्रयत्वमिति प्रथमान्ता.

वा॰वा॰ धेमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकारेऽतः संख्यान्वयित्ववत्तस्मादित्यत्राख्यातोपस्थाप्ये
त्यादि तद्वाच्यमभिप्रायस्तार्किकमतेऽकृतेयाख्यातार्थत्वेनापाकर्तुरनभिधानादेवदत्तेन
पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणायाख्यातार्थभाववत्वान्वय्यन्वयिसंख्यायामनभिहि-
तायामित्यस्य कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थत्वेन स्वीकारे-
णाख्यातेनाकर्तरिकर्मणि च तदुक्तसंख्यान्वय इति वक्तुमशक्यत्वेन विशेष्यतयाः
ख्यातेनोपस्थाप्यसंख्याप्रकारकान्वयबोधे प्रतिपाद्यमानपदजन्योपस्थितिरितरवि
शेषणत्वतात्पर्याविषयीभूतार्थनिष्ठविशेष्यताऽलक्षणमुख्यविशेष्यतासंबं-
धेन हेतुरिति स्वीकरणीयेन तथा च पश्यमृगो धावतीत्यत्र मृगेऽतरविशेषणत्वता १०
त्पर्याविषयीभूतार्थत्वेन निरूक्तसंबंधेन तदुपस्थितेरभावान्मृगे संख्यान्वयानु
पपत्तिर्दैवमिति नतु वैयाकरणमतेऽपि मृगस्याभेदसंबंधेन तिङर्थविशेषणत्वेना-

तङ्पदस्याख्यसंख्यान्वयः कथमिति चेन्न तन्मते तथा कार्यकारणभावानंगीकारात्
तन्मते कीदृशकार्यकारणभाव इति चेदित्थं फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृ
ताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणमित्यत्र फले विक्लित्यादि व्यापारस्तु भाव
नाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया धात्वर्थे निरूप्य तिङर्थमाह आश्रये तु तिङ।
फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्र फलव्यापा
रयोर्धातुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिः पदार्थे निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति फले प्रधा
दि विक्लित्यादिफले प्रति व्यापारः प्रधानं विशेष्यमित्यर्थः तिङर्थाः कर्तृकर्मसं
ख्याकालास्तत्र कर्त्ता व्यापारे विशेषणं कर्म तु फले विशेषणं संख्या कर्तृप्रत्यये
कर्त्तरि कर्मप्रत्यये कर्मणि विशेषणं कालस्तु व्यापारे विशेषणं ननु संख्यावत्क
र्तृकर्मणोः प्रतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः नापि फले फलानुन्यातिदशा

५वा.वा.
११

गोव्यापारस्तत्वेपचतीत्यनापत्तेस्तथाचाख्यातोपस्थाप्यसंख्याप्रकारकबोधेप्रत्याख्यात
जेन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावःफलितः एवंचचैत्रस्तंडुलंपच
तीतित्यचैत्राभिन्नैककर्तृकस्तंडुलभूतकर्मनिष्ठविक्लित्यनुकूलवर्तमानकालि
कोव्यापारइतिबोधश्चैत्रेणतंडुलःपच्यतेइत्यत्रचतंडुलाभिन्नैककर्मनिष्ठविक्लित्य
नुकूलवर्तमानकालिकचैत्रकर्तृकोव्यापारइतिबोधः अयंचप्रकृतेस्त्रगोथावतीत्य ति
त्रस्त्रगाभिन्नैकतदितरिंनउपस्थितेःसत्वेनन्नतत्रसंख्यान्वयानुपपत्तिरितिभावः न
नुमुख्येत्यनिवेश्यश्चप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्वीकारान्नसंख्यान्वयानु
मु॰ पपत्तिरित्यतआह मुख्येतिमुख्यविशेष्यतासंबंधेननाटशोपस्थितेर्हेतुत्वातेगौ १८
कारेइतितदर्थः तथाचतार्किकमतेतत्रसंख्यान्वयानुपपत्तिरेव संख्यान्वयेइ
ष्टापत्तिंवारयतिस्त्रगेइत्यादिसाधुत्वापत्तेरितितेन ॥ ॥ रामजी॰

ननुयथानिगुरुत्वस्यसेत्यत्रनच्छेदेनगुरुत्वपरामर्शोनस्यादितिद्रव्यत्वेणेनत्ववतेत
एवञ्जातिवेन्ननच्छेदस्यविशेषणीभूतस्यापकत्वस्यापिजत्वविदष्टत्वेनविशेषणी
भूतस्यापिगुरुत्वस्यतच्छेदेनपरामर्शोसंभवादित्याहकिंचेतिननुतर्हिघटो
किंचघटोलघुरेपितद्वेनाशीतस्यकथापद्याइतिचेत्ग्रामंगतस्त्वमैत्रः
किंकुरुतेधुनाइत्यादिप्रयोगादर्शनात् तच्छेदेनविशेषणस्यापिपरा
मर्शः परेत्वपदार्थतावच्छेदकरूपविशेषणस्यैवचित्परामर्शस्तेन
दर्शनेराजमातेगाइत्यादौनकाप्यनुप
येनज्ञातिरित्यादावपिशामाण्यस्या
त्वज्ञापितत्पदेनघटत्वपरामर्शसंभवादित्यतआह परेत्वितिनपरामर्शइति
पदोपस्थितिप्रकारस्यतत्पदेनपरामर्शासंभवेपितद्भिन्नविशेषणस्यतत्पदे

व्यु. वा.
१२

भा१

नपरामर्शंबाधकाभावादितिभावः अन्यथादर्शितेइत्यादौनस्यैवेतितच्छेदेनराज
परामर्शेबाधकाभावेनतत्साधुत्वापत्तिरितिचेद्दृष्टापत्तिमाह तेनेतिपदेयस्थि
तिप्रकारभिन्नस्यविशेषणस्यापिपरामर्शसंभवेनेतितदर्थः ननुपदार्थताव
च्छेदकस्यतत्त्वेनपरामर्शामालीप्सुकेनहृदर्शितेराजमानेगाइत्यत्रराजपदस्य
राजसंबंधिलाक्षणिकतयाराजत्वपदार्थतावच्छेदकत्वात् तत्त्वेनतस्यकथंप
रामर्शइतिचेन्नहिपुष्टेलपदेपिनत्त्वमित्यत्रापिपुष्टेलपदस्यपुष्टेलसंबंधिला
क्षणिकतयापुष्टेलस्यपदार्थतावच्छेदकत्वेनतस्येतितच्छेदेनपरामर्शानुप
पत्तिः नवतत्रचविंशद्वसमासयोः समानार्थकत्वाद्विरोधेनषष्ठीतत्पुरुषेपुष्टेलप १२
दलक्षणायाअस्वीकारेणपुष्टेलपदस्यपुष्टेलमात्रपरतयापदार्थतावच्छे
दकत्वाभावात् तच्छेदेनपरामर्शासंभवतीतिवाच्यंप्रकृतेपिराजपदस्यरा

जमात्रपरतयापदार्थतावच्छेदकत्वाभावेनतच्छेदेनपरामर्शासंभवात् ननुघटो
ल्लस्यपत्रमितिविग्रहवाक्यात् घटोल्लसमत्वभ्रप्रकारकबोधोजायतेघटोल्लपत्रमि
तिसमासात्तुतत्पलक्षणास्वीकारेघटोल्लप्रकारकबोधोजायतेतथाचविग्रहवा
क्यसमासवाक्ययोः समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपसमानार्थकत्वभंगापत्ति।
स्वीकारेणापघटोल्लपदस्यघटोल्लसंबंधेलक्षणाएवंचघटोल्लस्यपदार्थतावच्छेद
कत्वेनतत्सेतितत्पदेनपरामर्शोनस्यात् नचघटोल्लसमत्वभ्रः पत्रमितिवत्घटोल्लप
त्रमित्यादावपिघटोल्लपदार्थानन्वयापत्तिर्नामार्थयोरितिव्युत्पत्तेरितिवाच्यंघटः प
टोनचैत्रश्चमैत्रोगच्छतीत्यादौनसर्वथैवघटपदार्थस्यप्रतियोगित्वसंबंधेनघटार्थे
चैत्रपदार्थस्यनिरूपितत्वसंबंधेनान्वयबोधस्वीकारेणनिपातातिरिक्तनामार्थ
स्याभेदातिरिक्तसंबंधेनशाब्दबोधोऽव्युत्पन्नइतिनियमस्यैकोचवत्समस्तनिपा

स्वा॰ बो॰
२३

नातिरिक्तनामार्थस्याभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति नियमसंकोचस्वी
कारात् न च निपातस्थले व्युत्पत्तिसंकोचेऽनुभवो मानं समासस्थले व्युत्पत्तिसंको
चे मानाभाव इति वाच्यम् अत्रापि व्युत्पत्तिसंकोचे विग्रहसमासयोः समानार्थकत्वप्र
वादस्यैवमसंलग्नत्वात् तस्मात् पुटोलपदस्य पुटोलसम्बन्धे लक्षणास्वीकारेण पुटोल
स्य पदार्थतावच्छेदकत्वात् तस्येति तत्पदेन परामर्शानुपपत्तिर्वेतन एवेति चेन्न घट
मानय इत्यत्र कर्मनाम स्वान्येनानयने परिघटोऽप्यवेवतीत्येकदेशिमते स्वीकारे
ण पुटोलस्य पत्रमित्यत्र पुटोलसम्बन्धप्रकारकबोध इव पुटोलप्रकारकपत्र
विशेष्यकोऽप्यन्वयबोधो भवति तथा च विग्रहसमासयोः पुटोलप्रकारकपत्र २३
विशेष्यकबोधस्यैव स्वीकारेण पुटोलपत्रमित्यादौ पुटोलादिपदस्य लक्षणा
भावेन पुटोलस्य पदार्थतावच्छेदकत्वाभावेन तस्येति तत्पदेन तत्परामर्शानु

पपत्तेरभावात् एवंचदर्शितेराजमानेगाउत्पादौतस्यैवेतितत्पदेनराज्ञः पदार्थता
वच्छेदकत्वाभावेनपरामर्शःसंभवतीतिभावः अथवापुदेलस्यपङ्केराज्ञोमाने
गाउत्पादिव्यासस्थलेयथाप्रकृत्यर्थान्वितनवस्यार्थप्रकारकवोधोजायतेतथा
पुदेलपएवंदर्शितेराजमानेगाउत्पादावपिलुप्तषष्ठीस्मरणेनपुदेलत्वावच्छिन्नत।
संवंधप्रकारकपङ्कजादिविशेष्यकवोधस्वीकारेपिनामार्थयोरभेदेनैवान्वयइ
तिनियमभंगोनएवंचपुदेलत्वादेः पदार्थतावच्छेदकत्वाभावेननतत्पदेनप।
रामर्शसंभवः वस्तुतस्तुनामार्थयोरभेदेनैवेतिव्युत्पत्तेः संकोचेमानाभावे
नत्वलुप्तषष्ठीस्मरणस्यैवपत्ताभावेनचसंवंधेपितिलल्लक्षणायाश्चावश्यकत्वेस
मानविषयकवोधजनकत्वमित्येवविग्रहसमासयोः समानार्थकत्वेनत
समानप्रकारकवोधजनकत्वरूपेनतस्यारूढवानरोवृक्षइत्यस्यारूढोवानरे।

वा बा.
२४

यमितिविग्रहात्यकर्मकारोहणकर्तावानरइतिबोधः समासाच्चवानरकर्तृका
रोहणकर्मीभूतोवृक्षइतिबोधएवंग्रामोदकेग्रामउदन्यादावपितत्रग्राममु
दकंयमितिविग्रहात्यकर्मकप्राप्तिकर्तृउदकमितिबोधः समासाच्चोद
ककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतोग्रामइत्यन्वयबोधस्तथाचतत्रतत्रभिन्नप्रकारक
बोधस्यैवोदयेनकथमभिन्नार्थात्पृथग्बहुव्रीहेरविग्रहतयानास्यविग्रहवाक्य
त्वविग्रहरित्यत्रविग्रहोयोर्थस्येतिहिसमासार्थकथनेनतद्विग्रहः समस्यमा
नपदैरेवार्थकथनंनस्यविग्रहत्वादितिचेन्नन्दितत्रविग्रहएवनास्तीतिस
मासारंभकवाक्यस्यैवविग्रहत्वात्किंत्वबहुव्रीहौतस्यासाधुत्वेसमस्य
मानपदैरेवविग्रहस्यासाधुत्वात् अतएवबहुव्रीहौविग्रहस्यासाधुत्वस्याप
नायतत्रनित्यसमासत्वाभिधानम् अतएवाविग्रहोऽस्वपदविग्रहोवा २४

नित्यसमासइतिलक्षणम् नञ्स
मासघटकीभूतपदसमानार्थकपदेनरे
णार्थप्रतिपत्त्यनुकूलोव्यापारोऽस्वपदविग्रहः
यथाराजपुरुषइत्यादौराजपदस्यसम्बन्धिनिलक्षणासौ
कारेविशेषणविशेष्यवाचकपदार्थयोरभेदेनान्वयबोधेनाभे
देकर्मधारयइत्यनेनाभेदबोधस्थलेकर्मधारयविधानात्कर्म।
धारयायतिरिक्तिवेत्तसमासः ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय
नमोनमः ॥ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः
श्रीगणेशायनमोनमः ॥ रामजी।
॥२

वा॰ वी॰
२५

राजपदस्य

एवं विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानार्थकयोर्यत्राभेदेनान्वयबोधकत्वं तत्रै
व द्वन्द्वमेधारपविधानात् एवं च पदार्थतावच्छेदकरूपविशेषणस्य शक्यतावच्छेदक
रूपविशेषणस्येत्यर्थः तेन शक्यतावच्छेदकभिन्नविशेषणस्यापि परामर्शसंभवेन
नस्या च राजमातङ्गादस्मादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणायां राज्ञः पदार्थतावच्छेदकत्वेपि श

अतएवोत्सर्गो येन नियमः तदुक्तं सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमिति
दिकं विदे विनैवेदमथस्तादवशिष्टे चोपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यतीति श्रीमहोपाध्या
यमैथिलश्रीवंशमणेर्विमर्शः ॥

क्यतावच्छेदकत्वाभावान्न परामर्शानुपपत्तिरिति भावः
नच वैयाकरणमते राजपुरुष इति समुदायस्य राजसम्बन्धिपुरुषे शक्तिरेव एवं च रा
ज्ञः शक्यतावच्छेदकत्वेन तत्परामर्शो न स्यादिति वाच्यं शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्या
धिकरणरूपविशेषणस्येत्यस्य तदर्थत्वेन राज्ञस्तथाविशेषणत्वाभावान्नस्यैवेति २५

केचित्तु उच्यते न नियम इति तदुक्तेन मुख्यस्यैव परामर्शी इति नियमो
नेत्यर्थः तत्र सम्मतिमाह तदुक्तमित्यादिना अत्र वशिष्टविमर्शः ...तो ग्रन्थः स्प
ष्टः ॥

तत्पदेन परामर्शानुपपत्तेरभावात् अतएव उक्तस्थले तत्पदेन विशेषण
स्यापि परामर्शादेव उत्सर्ग असतिबाधके प्रवर्तमानो विधिः सतिबाध

एवंवैयाकरणमतमनुपपन्नमितिनैयायिकमतेवाक्यार्थमाह शिक्रियायांकर्मतया न्वयेमृगपदोत्तरंप्रथमापिनस्यादित्यज्ञाविनहूषणमनुद्धर्तुमनुपपन्नस्यतिमृगपदो त्तरमित्यादिनस्यादित्यर्थइत्यन्तेन नैयायिकमतेकृतेनाख्यातार्थेनयाकर्तुरनभि धानादेतदुक्तेनप्रथमनीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणायविशेष्यतासंबन्धेनाख्यातोपस्था

मृगपदोत्तरंप्रथमापिनस्यादितिधावनक्रियाविशिष्टस्यमृगस्यवाक्यार्थत्वे ननामार्थत्वाभावान्प्रातिपदिकार्थपीभ्रूतामप्रथमापिनस्यादित्यर्थः तत्रोच्यते मृगोधावतीत्याख्यातोत्कर्षमाकेककर्तेतिनामार्थेप्रथमापत्तिस्तत्रशेपतिक्रिया न्वयेवाक्यार्थत्वेनयान्वयेपिप्राथमिकोप्यति

व्युत्पत्त्याप्रकारकत्वविवक्षयाप्रथ ति प्रथमांतपदजन्योपस्थितिरितरविशेषणत्वतात्पर्यकाविषयीभूतार्थनिष्ठवि शेष्यतासंबन्धेनहेतुरितिव्याकरणीयेनयावमृगोधावतीत्यत्रधावनानुकूलत्व तिरूपभावनान्वयिमृगोधावतीत्याख्यातार्थविहितसंख्यान्वयानुरोधेनप्रथमान्वय

पदिकसंज्ञाकर्तृशक्ते तिकोनामप्रथमानिवार

दोपस्याप्यत्रस्यावश्यकतयामृगपदोत्तरंप्रथमाद्यनिर्वाहेन्याया येनाहत्तत्रोच्यतइत्यादिना ॥ ॥

वी॰ बो॰
२९

मात्मपयमाऽनुपपत्तिरुदाहृतन भाष्यकाराशयविरोधोहेलाराजसंमतिविरो॥
धश्चदुष्परिहरइत्यतश्राह प्रतीयेति नतुप्रकृतिप्रत्ययौसहार्थंब्रूतइत्ययंन्याय
स्सर्वत्रस्थलएवंतेइलमित्यादौहितीयार्थकर्मत्वेप्रकृत्यर्थेतेइलप्रकारकान्वय
यत्वमगकर्त्तृकोत्कटधावनसैवदशिक्रियायांकर्मतयान्वयोविवक्षित
इतिभाष्यकृदाशयवर्णनम यदपिसर्वत्रेहियथानेकेतिङन्तस्यविशेषेब
णत्वयातिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्यविशेषणाइतिहेलाराजसंमतिप्रदर्शनेनत
दुभयेनविचारवारूप्रकृतिप्रत्ययौसहार्थंब्रूतस्तयोःप्रत्ययार्थस्यप्राधान्य
मितिनियमात्तथानर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्द
हितावच्छिन्नप्रतिविशेष्यतयाप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारा
वोधस्यविशेष्यतासंबंधेनोत्पादस्तत्रप्रयोगेनहितीयाजन्योपस्थितेःसत्वाच्चरितार्थं
इतितिङन्तस्थलेधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधएवस्वीकरणीयःभावप्रधानमाख्या॥

२९

भावप्रधानमाख्यातमित्यत्राख्यातपदेन तिङन्ते रूढं शास्त्रकारैस्तत्र प्रयोगात् प्रयोगोऽ
वानत्रगौणत्वात्तिङन्तेष्वेव शास्त्रकाराणां प्रसिद्धप्रयोगदर्शनात् तथानर्थभावनामुख्य
विशेष्यकान्वयबोधजनकमाख्यातानामिति वचनेभ्यो न प्रत्यर्पितमिति मन्वानः सिद्धा
न्तीभावप्रधानमाख्यातमित्यस्य संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्यैव भावनपातादृशा

आख्यातपदं तिङन्तेष्वेव निरूढं न तु तिङन्तेषु इति आख्यातार्थेषु संख्यावर्तमान
त्वादिषु भावस्यैव संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्यैव प्राधान्यमस्तीति नियमात्

र्थविशेष्यकान्वयबोधे प्रत्याख्याने कारणमित्येवंविधकार्यकारणभावपरत्वात्
प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य प्रत्ययार्थविशेष्यक
शाब्दबोधं प्रति प्रत्ययः कारणमित्येवंविधकार्यकारणभावपरतया यास्कवचनं
गात्तस्याख्यातपदस्य तिङ्सुप्साधारणरूपेण प्रत्ययत्वेन पर्यवसानमेव युक्तं तेऽ

न्ते पचतीत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वविशेष्यकबोधस्य प्रत्ययार्थभा

वनाविशेष्यकबोधस्य च दर्शनादित्याशयवानाह आख्यातपदमि॥

यिन...

ह्री॰ वा॰ नत्वेवमणुत्कटयावनस्यैवटशिक्रियाकर्मत्वेफणानांतत्वेविषयीभूतमितिन
१७ न्मतेविरोधउन्यतमाहवस्तुतस्त्विति नन्वेवंविशेष्यान्वयित्वरूपविशेषणत्वेन
भाष्यतेमतमपिन्नुत्कटधावनस्यसामान्यादर्शनक्रियायांविशेषणत्वमित्याशंक्य
वस्तुतस्तुप्रथमेतात्पर्यप्राधान्यविमर्शकरकोत्कटधावनस्यकर्मतासंबं
धेनदशिक्रियायांविशेषणतयान्वयोनविरुध्यतेयेनादिविशेष्यान्वयित्वानापि
त्वमश्वविशेषणत्वेधावनक्रियाविशेष्या [illegible] दर्शनक्रियांतदन्व तदन्वयीमृग:
यित्वरूपविशेषणत्वेधावनक्रियायाश्चतन्मितिनभाष्यकृदुक्तिविरोधान
वाक्ष्माराजोक्तिविरोधइतितत्वंसएषचेदंमीमांसायांसोमलीषाश्वविज्ञः प्र १७
चरतिलोहितोमलीषाश्वविज्ञः प्रचरंतीत्यादौ॥
तादृशातिशेषणत्वस्यापिनेतात्रि
कैसर्वाकारादित्याशयेनतांत्रिकसंमतिमाह सएषचेदमिति पार्थसारथिमिश्र

मतेविधर्थस्येष्टसाधनरूपत्वायजे

नेत्यादिस्थलेयागइष्टसाधनमित्यन्वयबो

धस्वीकारेणादभ्राज्जहोतीत्यत्रशरणविधेयोदधी

ष्टसाधनमित्यन्वयवोधोयथावर्थांशेऽन्नुवादःहोमनिष्ठे

दधिकरणकत्वमिष्टसाधनमितिवाऽन्वयबोधस्तथाचप्रकृते

सोस्मीधात्रमित्रःप्रचरेतीत्यत्रप्रचरणांगभूतासोसीधात्रमित्रइ

ष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारेऽस्मीधविशिष्टविज्ञामि

मिष्टसाधनत्वान्वयेऽस्मीधस्यापीष्टसाधनत्वान्वयः

एवंलोहितोसीधाऽत्यत्रापिप्रचरणांगभू

तालोहितो ॥ ॥ ॥

सा.वा.
२८

सोमविशिष्टत्वेनेष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारे लौहित्यविशिष्टा सोमस्य क्र
त्वंगद्वारेष्टसाधनतान्वये लौहित्यस्यापीष्टसाधनतान्वयः स्यादिति गोकारस्तथाप्र
कृतेपि थावन विशिष्टस्यागमस्य दृष्टिक्रियाकर्मत्वे थावनस्यापि दृष्टिक्रियाकर्म
तयान्वयःतत्रविशेषणाः

तथा हि इह एवं वाक्ये उत्सोमानामपीष्टसाधनत्वे विशेषणानां विशेष्यान्व
यित्वाऽव्यभिचरितत्वमेव उत्सोमानां विशेष्याक्रत्वंगत्वस्तदन्वयित्वेष्टसाधनत्वे
तरत्वाघितत्वं उत्सोमानामिति उत्तरवाक्ये तु एवं त्वव्यंसो सोमविशि
ष्टक्रतुविक्कृत्तिकप्रचरणासने इष्टसाधनत्वेऽन्वयः किंतु लौहित्यमा
त्रस्य तत्रापि परंपरया उत्सोमद्वारा क्रत्विक्कृत्य विशेषणान्वयितत्वा इष्टसा २८
धनत्वेन लौहित्यान्वयस्वीकारादिति
त्वे भावात्स्वस्मात्मन्मतमेवेति भावः
भट्टमतेपि सोमेन यजेतेन्यत्र सोमवतायागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थस्वीका

रे सोमविशिष्टयागस्य भावनायां करणत्वेनान्वयेपि गुडाराः सोमस्यापि करणत्वेना
न्वये वाधकाभावेन हि विशेष्यान्वयमन्वयित्वरूपं विशेषणत्वं पदार्थानामपीष्टमेवेत्युदाहृत
स्थले दृष्टे सोसीषैऋत्विग्भिः प्रवरणं भावयेत् लोहितोसीषैः ऋत्विग्भिः प्रवरणं
भावयेदित्यत्र पदोपस्थीकारेणा विशेषणीभूतोसीषस्य ऋत्विग्द्वारा लोहित्यस्य
वोसीषद्वाराभावनाकरणत्वे सत्येतेन विशेष्यान्वयमन्वयित्वरूपं विशेषणत्वं म-
व्याहतमिति यावन्नस्यापि मद्गगुडाराः अहशिक्रियायां कर्मतासंबंधेनान्वयित्वमव्या
हतमिति न विरोधः न च भट्टमते सोमेन यजेत्यादौ यागस्यैव करणत्वेन तत्सो-
मस्यापि अन्यथायागस्य सोमवत्वे सोमेन यजेतेति वाक्यांतरे विनालोपपद्यत इ
त्यर्थाद्धि मत्वाकेन सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयपदोपस्थीकारे उपपन्नः स्यादि
ति वाच्यं विधानेवानुवादे वा यागः करणमित्यत्र तु निवार्तिकेन दृभाजुहे

मी.वा.
१५

नीत्यादिस्थलेपिकेवलगुणविधौदध्यिमनाहोमेनेष्टंभावयेदितिवाक्यार्थबोधस्यली
कारस्तथात्वाप्यपिदृष्टंमनुत्वेहोमेदभाज्जुहोतिवाक्यांतरमंतरेणनोपपद्यतइत्यर्थादि
मवाक्येनान्वयबोधेपिवार्तिकोक्तन्यायप्रकारेणयथान्वर्थस्यैवकरणत्वेनदध्यादिक
रणकभावनायाःलाभेनश्रूयमाणगुणविध्यनुपपत्तिरितितिशिष्टस्यप्रयोगस्य।
भावनायांकरणत्वेनान्वयेविशेषणस्यापिकरणत्वेनान्वयइत्यंगीकारस्यैवयु
क्तत्वात् वाक्यांतरकल्पनेगौरवाच्चेतिविशेषणान्वयितरूपंविशेषणत्वेमीमांसा यत्व
योस्पष्टमित्यभिप्रेत्यविशेषणान्वयित्वरूपंविशेषणत्वमाह तथाहीत्यादिसो
कांतादित्यंतेन तत्रापि उत्तरवाक्येपि परंपरया स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन श्रत्व। १५
यस्यास्तुउत्तीषद्दास्वरूत्वविकरूपविशेष्ये तथाच लोहित्यस्यस्वाश्रयाश्रयत्वसं
बंधेनस्वविशेष्यःस्वरूत्विकपदार्थःतदन्वयिनाऽष्टसाधनत्वेनान्वयइतिफलितम्

ननुयावन्मृगस्पृष्टशिक्रियायांकर्मत्वेनान्वयेपशुपस्पर्गोयावतीतिनस्यात्तथावंते
स्पर्गोपपश्येत्येवंच्यादिस्याशयेनाहिपतिपति नीलेघटंपश्यनीलवंटपश्येतिव्यासस
मासयोःप्रयोगेवक्तृतात्पर्यस्यैवनियामकत्वापातःस्यात्पशुपस्पर्गोयावेतस्पर्गोपश्ये वनीथाः

यत्तुभावेतस्पर्गेपश्येत्येवंच्यादितितन्नपर्यायशब्दानांप्रयोगवक्तुरिच्छायाए
वनियामकत्वेनेष्टापत्तेःसर्वथातात्पर्याभावेमृगपदेनोच्चारयेत्किंनपश्यप
यावतीत्येवंच्यादितिनकाप्यनुपपत्तिःयत्तुपयःकालारस्यवत्वात्ययेतरतिक्रि
यान्वयसंभवात्क्रियाविनिर्मुक्तवाक्यस्योदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेरितितन्नवक्ता
नक्रियानाकांक्षयोःकतिकालाविषयःकालाइतिप्रश्नोत्तरवाक्ययोःक्रियावि

तिप्रयोगाद्वैविध्यविवाकार्थभेदस्यनियामकत्वाभावेनवक्तुरिच्छायाएवनियामक
त्वमित्याशयेनसमाधानेकरोतितन्नपर्यायेत्यादिनासतिवक्तृतात्पर्येयावेतस्प्र

वै.भू.वा.
१.

पश्येत्यत्रापिप्रयोगेइष्टापत्तेर्नैतावतापश्यमृगोधावतीत्यस्यद्वयोर्निराकांक्षत्वभेदार्थकपर्यवसा
णंमध्येएकप्रयोगेसत्यपरप्रयोगःकेनचिन्निषेद्धुंशक्यतइतिभावःननुधावतेर्मृगक
र्तृत्वपश्यमृगोधावतीत्यनयोरेकवाक्यम्मृगान्वितकर्मत्वस्यापश्यकर्मत्वसंबंधेनमृगस्य
दर्शनक्रियायामन्वयविवक्षेत्यर्थभेदोस्त्येवेतिधावनक्रियायाःकर्मत्वेनदर्शनक्रिया
यामन्वयविवक्षायांपश्यमृगोधावतीत्येवप्रयोगःकर्तव्यइत्यतआहसर्वथेतितिनका
र्यानुपपत्तिरितिधावनविशिष्टमृगस्यकर्मत्वेनान्वयेभाष्यकारादिविवक्षाविरोधोधा
वतीत्यत्रप्रथमापत्तिर्मृगपदोत्तरंद्वितीयापत्तिरित्येवमाद्यनुपपत्तिःकापिनास्तीति
भावःनन्वेकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकपदसमुदायत्वंवाक्यत्वमित्य
त्रनाकिंकैस्तिङन्तसमूहःस्वेतसमुदाहृत्यादिवाक्यत्रिधाविभज्यत्रयःकालाभ्या २०
दिक्रमेणोदाहृतेत्रयःकालाइत्यत्रतिङन्तपदाभावेनाव्याप्तावभिहितायांतत्रापेत
इतिपदाध्याहारेणोक्तत्वविशेषाभिन्नकालाभिन्नाश्रयवृत्तित्वज्ञानमित्यन्वयबोध

स्वीकारेणवैयाकरणोक्तवाक्यलक्षणस्यनिर्दुष्टत्वात्प्रथमस्यैगोयावतीत्यत्रापिक्रि
यायाःकर्मतयाटश्चिक्रियायामन्वयेपिबाधकाभावइत्याशंकांसमाधानमनुवदति
यत्त्वितित्रयःकालाःस्तायेतइत्यत्रतुक्तलक्षणस्याप्यस्यभावेपिकतिकालाइतिप्र
श्नेत्रयःकालाइत्युत्तरेदृश्यतेतत्रक्रियाध्याहारेप्रयोजनाभावात्तल्लक्षणमव्याप्त।
मित्याशयेनाहतन्नेतिक्रियाविनिर्मुक्तत्वसंभवादितिनचकतिकालास्त्रयःकाला
इतिप्रश्नोत्तरवाक्ययोरपिभवेतिस्तायेतइतिपदाध्याहारसंभवान्नोक्तलक्ष।
णमव्याप्तमितिवाच्यमकतिकालाइतिकालत्वव्याप्यप्रकारविशे
षजिज्ञासयाप्रश्नस्यकरणेनजिज्ञासानिवर्तनायप्रकार।
विशेषज्ञानजनकोत्तरवाक्यस्यैवाकांक्षितत्वेनानाकां
क्षितक्रियाध्याहारस्यानुचितत्वादितिभावः॥

ननु क्रियामात्रस्य विशेष्यकान्वयबोधमनंगीकृत्य प्रथमोक्तार्थे मात्रस्य विशेष्यकबो।
धस्वीकारे शृणु गर्जति मेघो न टंगायति शृणु चटो न श्येपेत्यादौ गर्जनादयमेव स्व।
गानकर्तृ न टस्य श्रावणकर्मत्वासंभवात् वर्तमाननाशप्रतियोगुत्पत्तिकचट।

यत्र शृणु गर्जति मेघः न टेभा यति शृणु चटोऽन श्यपत्यपश्येत्यादौ वगतेश्वे।
तितत्र सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रा।
मत इति विशेषणे गर्जनगानाभावेषु श्रवणादर्शनान्वयसंभवादिति यत्र।
शृणु गर्जति मेघ इत्यादौ श्रवणे मेघकर्मत्वाभावेन प्रथमार्थ एव कर्मत्वाभि।
न्वयासत्त्विति तत्र सविशेषणे हीति न्यायेन श्रवणे गर्जनविशिष्टमेघकर्मत्व।
बाधेऽपि गर्जनकर्मत्वस्यान्वयसंभवात् कर्मत्वं प्रथमार्थ इति समयगेवोक्तमिति

स्पष्टश्यप्येवमेवासंभवात्तु क्रियामात्रस्य विशेष्यकान्वयबोध एव स्वीकर्तव्य इति मामा
…शोलमनुवदति यत्र शृणोति सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषमा ना

पदार्थविशेषकादित्यगतमतिविशेषः॥

२१

विशिष्यार्थस्य तज्जन्यज्ञानस्य नाशस्य च स्वादृष्टपर्यन्तान्वयसंभवेन न काप्यनुपप
त्तिरित्याहुः तन्न समविशेषणो हीत्यादिना न च समविशेषणो हीति न्यायमाश्रित्य समा
धानं न संभवति तादृशन्याये प्रमाणाभावादिति वाच्यम् स्वर्गी ध्वस्तः शिखी ध्वस्त इ
त्यत्र तत्तत्पदार्थध्वंसप्रतियोगिनः शिखिनः स्वर्गिणश्चाविनाशेन न तत्रान्वयासं
रा॰ भवेन शिखास्वर्गयोस्तदन्वयस्वीकारात् न च ध्वंसप्रतियोगिनः प्रथमान्तार्थस्य शिखा
यां स्वर्गे चापदार्थे कथमन्वयः यत्किंचित्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य
तासंबंधेनान्वयबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरन्यविशेष्यतासंबंधेन कार
णमित्येतादृशार्थैकपदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति न्यायादिति वाच्यम् ए
क[illegible]देशान्वयस्याधिकचिदृष्टत्वात् ननु कदृष्टमिति चेद्वहैः शातिनपञ्चैत्रस्य
गुरुकुलमित्यादौ न दर्शनात् ननु चैत्रो नित्यः पशुरपशुरित्यादावपि नित्यत्वास्य

यद्घटत्ववान् पटभिन्नः पटत्ववानित्याद्यन्वयबोधे बाधकाभावेन तेषामपि प्रामाण्ये
स्यादिति चेन्न शौरित्यादेः साकांक्षत्वात् एकदेशान्वयसंभवेपि घटो नित्य इत्यादे
र्नित्यसाकांक्षत्वाभावेनाप्रामाण्यात् ननु स्वर्गीध्वस्त इत्यादौ नित्यसाकांक्षत्वाभा
वात्कथमेकदेशान्वय इति चेन्न ~~अन्वयबोधस्य तात्पर्याधीनत्वेन प्रकृते एकदेशा~~
~~न्वयस्यैवेति चेन्न~~ अन्वयबोधस्य तात्पर्याधीनत्वेन प्रकृते एकदेशान्वयतात्पर्यस्याप्रा
माण्यान्यथानुपपत्त्या स्वीकारात् नच घटो नित्य इत्यादेरपि तात्पर्यसत्त्वादेकदे
शान्वयसंभवे प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् तत्रि तात्पर्ये इष्टत्वात् अत एव हि यत्र य
दार्थत्वदासंभवस्तत्र भावप्रधाननिर्देश इत्याचार्यैर्निर्वाहः प्रमिति गेयकृता २२
...गच्छते सर्वतो ब्रह्मवतीत्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायात् नच शिखी ध्वस्त इत्या
दौ शिखात्वमात्रस्य लाक्षणिकत्वेन शिखाध्वंसप्रतियोग्यभिन्न इत्यन्वयबोधस्वीका

देवीशिखाबाधमनास्वर्गोयमस्तु इत्यादिवाचकशब्दप्रयोगस्यैवस्वायत्तेशब्दप्रयोगेकिं
मितिसर्वोवकेपशुरस्मेदे इतिन्यायेनसंभवइतिवाच्यम् लाक्षणिकमात्रस्यैवविलंब
प्रसंगात् नचलाक्षणिकेहिविधंनिरूढंप्रयोजनवच्चनिरूढंकुशलादिप्रयोजन
वद्गंगायांघोषइत्यादि तत्रशिखीध्वस्तइत्यादिकेनप्रयोजनवत्प्रयोजनस्यशैत्यपाव
नत्वादिप्रतीतेःशिवाच्चप्रयोजनप्रतीतेरभावात् नापिनिरूढमन्तादितात्पर्यकल्प
नायाः प्रमाणिकत्वेनगौरवस्यादोषत्वात् नचशिखादिपदस्यशिखामात्रलक्ष
णास्वीकारेणतत्पदजन्यपदार्थोपस्थितिनिमित्तविशेष्यत्वेनशिखायाविशेषणता
भावात् सविशेषणेहीतिन्यायानुसारेणोदाहरणत्वेनतत्रनसंगतमितिशिखादि
पदस्याशिखावांविशिष्टयामिवाधकत्वमित्यवस्वीकरणीयेतथाचपदार्थैकदेशी
भूतायांशिखायांमप्रतियोगिरूपपदार्थान्वयेपदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिनियम

वा. वा.
२१

स्यसत्त्वमित्यत्रौद्वीरण्ये वेति चेन्न वैयर्थ्यस्य गुरुकुलमित्यादौ व्यभिचारवारणायासं
न्यासाकांक्षायामिति विशेषणावन् स्वर्गीधनत्व इत्यादावेकदेशान्वयानुरोधेना
सत्येकदेशान्वयप्रयोजकानादितात्पर्यं इति विशेषणस्य पदार्थैः पदार्थेनेत्य
त्रावश्यकत्वात् नन्वत्र बोधः कीदृशः ध्वंसप्रतियोगिस्वर्गीवान्पुरुष इत्येतादृश
इति चेन् स्वर्गेषणालिमापि स्वर्गीधनत्व इत्यादिप्रयोगापत्तेः वर्तमानध्वंसप्रतियोगिगु
रुतिक स्वर्गीधानिम्नन्वयबोध इति चेन् स्वर्गात्यतिहितीयस्तोपि स्वर्गीधनत्व इति प्र
योगापत्तेः पुरुषहतिः स्वर्गीवर्तमानध्वंसप्रतियोगीतिबोध इति चेन् पदार्थाय
स्थितात्तूपसर्जनस्य विशेष्यत्वे विशेष्यस्य च विशेषणान्वये घटो नित्यो देशोपि च घटह इ २२
नित्यघटत्वे नित्याभिन्नायान्वयबोधसंभवेन प्रामाणिकत्वापत्तेः स्वर्गीविशिष्टध्वंसप्र
तियोगीति बोध इति चेन् विशेष्यध्वंसप्रतियोगित्वस्याबाधेनाप्रामाण्यापत्तेः वि

शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे विशेषणतावच्छेदकसपरंपरासम्बन्धेन विशेष्यांत्वपवत्
विशिष्टवैशिष्ट्यमितिज्ञि बोधे वर्तमानधर्मप्रतियोगिनो विशेषणांशासाहात्म्यसंबंधेन वि
शेष्ये परंपरासंबंधेनान्वयबोधकाभावान्नायोग्यतेति चेन्न एवं संबंधानन्तापत्तेर्येन वि
शेष्येऽन्वयः स्यात् सोच्यते स्वाभिन्नाश्रयत्वे विशेष्यसंबंधः न च घटो नित्य इत्यादेरपि स्वा।
भिन्नाश्रयत्वसंबंधेन नित्यस्यापि घटेऽन्वयबोधकाभावेन प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं नादि
निमित्तमस्तीत्यारोप आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायेन प्रामाणिकसंसर्गी
भूत इत्यादिप्रयोगनिर्वाहमात्रस्यैवाश्रयणीयत्वात् अन्यथा लोहितः स्फटिक इ।
त्यादौ लौहित्यस्य स्फटिके परंपरासंबंधेन भानवत् स्वाश्रयसंयोगित्वेन नभसा काशेऽस
त्वेन लोहितं नभः काश इत्यादेरपि प्रामाण्यापत्तिः न तु स्फटिकत्वविशिष्टानुयोगि।
२० कविशिष्टपरंपरया लौहित्यानिरूपितसंसर्गत्वं स्वीक्रियते न त्वाकाशाद्यनुयो

गिकत्वविशिष्टपरंपरयाः तोहि नः साक्षाच्छक्त्यायभिधुक्तप्रयोगाभावात् तथाच।
पक्तितेष्टुत्तपानुयोगिकत्वविशिष्टत्वाभिन्नाश्रयत्वस्यार्थे संप्रतियोगिनिरूपितसंस
र्गत्वे सर्गीधत्तत्वत्याघभिधुक्तप्रयोगात् नन्वेवंघनुयोगिकत्वविशिष्टत्वाभिन्नाश्र
यत्वस्यानित्यादिनिरूपितसंसर्गत्वे घटो नित्य इत्यादावभिधुक्तप्रयोगाभावात् एवंच सवि
शेषणोदाहीत्यादिन्यायस्य विशेष्ये विधिनिषेधयोः साक्षात्संबंधेन बाधे सति विशेष।
णे साक्षात्संबंधेन विशेष्ये परंपरासंबंधेन पर्यवसानमित्यर्थः द्रव्यं वष्टगुणयुक्ते ति
मे च इत्यादावपि गर्जनाश्रयमेघकर्मकश्रवणाश्रयत्वमिति बोधस्वीकारे मेघस्य सा।
क्षात्संबंधेन श्रावणकर्मत्वबाधेन गर्जने विशेषणे साक्षात्संबंधेन श्रावणकर्मत्वग २८
र्जनविशिष्टमेघे विशेष्यत्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेनेति गर्जनविशिष्टमेघस्य कर्मत्वसं।
बंधेन श्रावणकर्मत्वं गर्जनविशिष्टमेघे विशेष्यत्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेनेति गर्जन

विशिष्टमेतस्य कर्मत्वसंबंधेन श्रावणे अन्वयसंभवेन नायोग्यता न वा गर्जनकर्मकश्रा
वणान्वयापत्तिः नन्वेवमपि स्वाभिन्नाश्रयत्वसंबंधेन ध्वंसप्रतियोगिनो नामार्थस्य स्व
र्गीतिनामार्थे अन्वयस्वीकारे नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिभंगः इति चेन्न निपातस्थले तद्वा
त्रापि व्युत्पत्तिसंकोचात् नच निपातस्थले व्युत्पत्तिसंकोचे उभयवादिसिद्धे नात्र तथे
ति वाच्यम् गत्यंतराभावेनैतत्संकोचस्योभयवादिसिद्धत्वात् न च स्वविशेषणीभू
तन्यायस्य स्वर्गो ध्वस्त इत्यादौ धर्मिवाचकपदस्य धर्ममात्रतात्पर्यग्राहकत्वेन स्वर्गो
ध्वंसप्रतियोगीत्यन्वयबोधस्वीकारेण नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः पदार्थेनेति व्युत्पत्ते
श्च संकोचाश्रयणेन परंपरासंबंधेनान्वयबोधस्वीकरणमन्याय्यमिति वाच्यं स्वर्गो ध्व
स्त इत्यादौ धर्मिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः लाघवात् स्वाभिन्नाश्रयत्वसंबंधेन ध्वंसप्रतियोगि
नो धर्मिणा अन्वयविवक्षास्थले स्वर्गो ध्वस्त इति स्वर्गसाध्वंसप्रतियोगत्वान्वयविवक्षाया

संकोचसंभवे

वा॰वा॰ ५५

लेवस्त्वेरौषधत्वशनैर्विवक्षाभेदेनापशब्दानिरूप्यन्ते ऋतेनायमर्थः शंखध्वः श्रूयतेइत्या
दिप्रयोगादर्शनात् नचशब्दानिरूपणविषयत्वमन्वयबोधेनिरूपणस्तानानुकूल
व्यापारत्वयानस्यानिर्विषयत्वेपितज्जन्यज्ञानविषयत्वमादायैवशब्देनिरूपणविषयत्वं
लौकिक्रियते ऋतेनायमर्थइत्यत्रार्थेऽक्रयात्वर्थकर्मता भावेऽपिश्रावणविषयशब्दज्ञा
नविज्ञानविषयत्वमादायैवार्थेऽक्रधात्वर्थकर्मता शंखःश्रूयतेइत्यत्रशंखस्यतत्कर्म
ताभावेपिशंखध्मानस्यतत्कर्मत्वयानदवच्छेदकशंखस्यापितत्कर्मत्वमभ्युपग
म्यते इत्थंचमृगेणगर्जितिमेघइत्यादौगर्जनविशिष्टमेघस्यापिश्रावणविषयीभूत
गर्जनाश्रयतयाश्रावणकर्मताभ्युपगमेगर्जनस्यमुख्यकर्मत्वेमेघस्यतुगौण ५५
कर्मत्वमितिविवक्षायैताहशप्रयोगेगर्जनादेःश्रवणविषयत्वरूपविवक्षितत्वाये
ताभेवाधकाभावइत्यभिप्रेत्यविशेषणेऽगर्जनगानाभावेऽश्रावणादर्शनान्वयसंभ

वादित्युक्तेन तद्गर्जनादेरेव स्फुटयातत्वाद्यर्थकर्मत्वाभिप्रायेणानयासक्तिवैयाकरणाम
नप्रवेशापत्तिः ननु मेघगर्जितं शृणोम्यगायथाकुजेपश्येत्यादिप्रयोगादपिगर्जनादेः
श्रावणकर्मत्वेन तत्कर्मीभूतगर्जनाश्रयतया मेघस्य परंपरया श्रावणकर्मत्वविवक्षि
ते सेभवति एवं यावनस्य मृगादेश्च दर्शनविषयत्वे सभवतीति शृणोगर्जितिमेघः पश्य
मृगोधावतीत्येवंविधवाक्यप्रयोगाश्रयणात्तु बहीनाऽनशोभावद्दृश्यतिवत्वसाद्दित
शास्त्रवासनावासितहृदयावाकुटिलमार्गगामतेनैवक्षमतक्रोरोदपदर्शनात् ननु
पश्यमृगोधावतीत्यत्रधात्वर्थनामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्यतेउत्तः
पचतीत्यादिप्रयोगप्रामाण्यवारणायाव्युत्पन्नतयामृगस्यकर्मतासंबंधेनदर्शने
न्वयोनभवतीत्याशंकाकेनचिन्मृगपदोत्तरद्वितीयामायाः कर्मत्वसमर्थन्तत्रमृगस्या
धेयतासंबंधेनान्वयःकर्मत्वस्यानिरूपकत्वेनदर्शनेन्वयइत्युक्तम् नहृषितेषु

वा. वा.
२९

णगर्जतिमेघ इत्यादौ श्रावणो मेघपदोत्तरं प्रथमार्थकर्तृत्वस्यायोग्यतयान्वयासंभवा
दित्युपाध्यायवेशामणुक्तमनुवदन्निपतिविति आपाततमित्यवदे तत्र भूतेनेत्यस्य श्राव
णे मेघकर्तृत्वाभावेनेति व्याख्यातम् तदुष्टं एवं लेकयात्वन्यायेन राजपुरुषवे
शेषान्वयेन वा शाब्दबोधाभ्युपगमे गर्जनस्याश्रयत्वे आश्रयत्वस्य मेघे मेघस्य कर्तृ
त्वे कर्तृत्वस्य च स्वधात्वर्थेऽन्वयेन गर्जनाश्रयत्वविशिष्टमेघस्य कर्तृत्वे तादृशमेघे
निष्टकर्तृत्वस्य च स्वधात्वर्थेऽन्वयेन वा [illegible]दीति न्यायेन विशेषविशेष्यभा
व विवक्षाभ्युपगमेन गौणाकर्तृत्वस्य मेघे प्रबाधितत्वादित्याशयेन दृष्टव्यमतत्वे
ति कर्तृत्वबाधेपीति गर्जनविशिष्टमेघस्य स्वरूपकर्तृत्वबाधेपीत्यर्थः गर्जनक
र्तृत्वस्यान्वयसंभवादिति गर्जनविशिष्टमेघस्य स्थधात्वर्थे गौणकर्तृत्वमपि गर्ज
नस्य न कर्तृत्वाविवक्षायामेवोपपद्यत इति गर्जनकर्तृत्वस्य स्थधात्वर्थे बोध्यं संभ २९

वादित्यर्थः अथ णौ मेयकर्मत्वबाधे पि गर्जनकर्मत्वस्यान्वयसंभवादिति यथाश्रुते प्रथ
मार्थकर्मत्वे गर्जनस्यान्वयो न त्वगर्जनविशिष्टमेयस्येत्यर्थो भासते स चानुपपन्नः प्रथ
मार्थे प्रातिपदिकार्थस्य मेयस्यैवान्वयस्य व्युत्पन्नतया गर्जनस्याप्रातिपदिकार्थत्वेनान्व
यायोग्यत्वात् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः एवं च मृगेणाधावतीत्यत्र धात्वर्थे नामार्थयोर
भेदातिरिक्तकर्मत्वरूपसंबंधेनान्वयानुपपत्त्या मृगपदे लक्षणा प्रथमायाः कर्मत्वा
र्थकत्वस्वीकरणे मृगेण गर्जतीति मेय इत्यादौ मेयादेः अथ धात्वर्थकर्मत्वासंभवेन तस
मीचीनमिति निर्भिद्यते पित्वमनेन शोभतेव्याप्तिरिति न्यायेन न वैषम्यमिह षणेन स
म्यगेवेत्यभिप्रायेणाह कर्मत्वे प्रथमार्थ इति सम्यगेवोक्तमिति सम्यक्त्वं चेह वैषम
न्युक्तदूषणाग्रस्तत्वमेव न तु सर्वथा निर्दुष्टत्वं साक्षिभक्ता वितिवक्ष्यमाणदूषणग्र
स्तान् कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्याः कर्मत्वे ऽनुशासनवत् प्रथमायाः कर्मत्वे ऽनु-

वा. वा. शासनाभावात्तं प्रत्यानुपपत्त्यावश्यारसिकलत्वणाश्रयणस्य प्रथमायाः ऊद्विदशात्त।
२७ त्वेन स्वीकर्त्तुमशक्यत्वाच्च न च प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेत्यनुशा
सनेन प्रथमाविभक्तेरपि लिंगादौ शक्तत्वमस्त्वेवेति वाच्यम् ननु वस्य प्रथमात्वं जक।
त्वमात्राभिप्रायेकत्वादिति चेन्न पश्य मृगो धावतीत्यत्र कर्मत्वसंबंधेन मृगस्य दर्शनक्रि
यान्वयापेक्षयाकर्मत्वस्य प्रथमार्थत्वे को विशेषः न च धात्वर्थनामार्थयोरभेदातिरिक्तसं
बंधेनान्वयोऽव्युत्पन्न इति व्युत्पत्तिविरोधवारणाय तस्य तदर्थत्वे विशेष इति वाच्यम् यादृ
शसामग्रीसत्त्वे यादृशान्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तादृशसामग्रीं तद्बोधस्यापादनीय
तया तंदुलः पचतीति समभिव्याहारे तंदुलकर्मकपाकविशेष्यकान्वयबोधस्यान २७
न नुभवेन तेनातिप्रसंगाभावात् पश्य मृगो धावतीत्यत्र मृगकर्मकदर्शनविशेष्यकान्व
यबोधस्यानुभवसिद्धत्वेन कर्मतासंबंधेन मृगप्रकारकान्वयबोधस्य स्वीकरणीय

[illegible] प्रतिबध्य दृश्यत्वस्य स्वीकारे पि दोषा
भावादित्यत आह यदार्थत्व इति विशेष
इति निरुक्तस्य स्वत्वे संसर्गकर्मकदर्शनविशेष्यकान्व
यबोधस्य संसर्गकर्मत्वप्रकारकदर्शनविशेष्यकत्वेनापु
पपत्तेः प्रथमोक्तार्थस्य कर्मतासंबंधेन दर्शनेऽन्वयस्य व्युत्पत्ति विरु
द्धस्यापि स्वीकारासंभवादितिभावः ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः

ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमोनमः ॥ ॥

ननुविशेषानुशासनेविभाज्यविभक्त्यर्थेऽन्यविभक्तिलक्षणास्वीकारेतेङ्लंपचतीतिव
वा॰ वा॰ तेङुलःपचतीत्यत्रापितल्लक्षणायाप्रथमायाःकर्मत्वार्थककत्वसंभवेनतेङुलकर्मत्व
२८ प्रकारकशाब्दविशेष्यकान्वयबोधःसंभवतितथाचभारतस्यश्रवणंव्यासस्यकृतिरित्य
वस्तुतस्तुविभक्तेर्नलक्षणेतिनिर्मानकर्मत्वप्रथमार्थोनसं भवतिकिंचसाधु
त्वमात्रार्थिकायाःप्रथमायाःशक्त्याभावान्नशाक्यसंबंधरूपलक्षणापिनसंभवा
त्यैवेतितन्नवैशेसवाःश्रूयंतेभेर्यःश्रूयंतेइतिमहाभाष्यप्रयोगात्प्रत्युतमेदांदुंदनादा
५२ धीरेकस्माणिवाभ्यर्णचरैकंसःमंदानिला कृतेदधानोनिष्कानमस्पृयतजे
वजन्यस्यत्याभियुक्तप्रयोगाच्चसविशेषणेहीतिन्यायस्यसर्वेसंमतत्वाच्चेति॥ २८
ज्ञापिकर्तृकमीणेःकृतीन्यनुशासनेविभापिभारतकर्मकंश्रवणेव्यासकर्तृकाकृति
रितिकर्मत्वनाद्विंप्रकारकान्वयबोधायुरोधेनप्रसाःकर्मत्वाद्यर्थेलक्षणासंभवेना

नुशासनेवार्थे [illegible] त्वात्यायेनाहवक्तुनत्तत्सुविभक्तावितिनन्वयानुरोधेनैवविभ
क्तेर्लक्षणाकर्तृकर्मणोःकृतीत्यनुशासनेनद्वितीयातृतीययोर्निरूढत्वर्थमितिनवैय
र्थ्यमित्यतआह किंचेतिशक्याभावादितिप्रातिपदिकार्थमात्रइत्यादिष्वर्थेषुनिरूढस्य
त्रस्यप्रातिपदिकादिकस्यतात्पर्यग्राहकत्वयाप्रथमायाःअर्थविशेषाऽग्राहकत्वयाश
कसंबंधरूपलक्षणानसंभवतीतिभावः ननुमृणुगर्जतिमेघइत्यादौमेघकर्तृकेग
र्जनस्यसाक्षात्कर्मतासंबंधेनश्रुधात्वर्थान्वयसंभवेप्रथमतोगर्जनस्य [illegible] न्वयंमत्वी
कृत्यनन्तरंधात्वर्थान्वयस्वीकारःप्रत्यासत्त्यनाहिपकस्यहेतोरदस्पर्शनेवरमितिन्यायेनाह
रंतस्याऽप्रवेतस्यतआह शंखाःश्रूयंतइत्यादि ध्मायमानाःशंखाःश्रूयंतइत्यर्थः भेर्यःश्रू
यंतेताड्यमानाःभेर्यःश्रूयंतइत्यर्थः नयावयवानांशिष्टशंखाःश्रवणकर्मताश्रयी
भूताःध्मानविशिष्टशंखाभिन्नावयुत्वावच्छिन्नकर्मत्वेतिश्रवणानुकूलोव्यापारःश्रा

वि

ष्टविशिष्टाभेद्यैः श्रवणकर्मत्वाश्रयीभूताः शाब्दविशिष्टभेद्याभिन्नवद्वृत्त्वावच्छिन्नक
र्मत्वनिःश्रवणानुकूलव्यापार इत्याद्यन्वयबोधस्वीकारे सविशेषणे हीति न्यायेन
शंखविशेषणीभूतशाब्दे स्वधात्वर्थकर्मत्वस्यान्वयस्वीकारस्यावश्यकत्वया श्रवणा
नेति मेव इत्यादावस्फुटन्यायेनान्वयबोधे स्वीकारे बाधकाभाव इति भावः ननु शंखाः
श्रूयन्त इत्यादौ शंखादिपदस्य धायमानशंखादौ लक्षणाया आवश्यकत्वे शंखादि
प्रावे शंखादिपदस्य लक्षणास्वीकारेणापि तत्समाप्तात्कु धात्वर्थकर्मत्वान्वयप्रभ
वेन सविशेषणे हीति न्यायेनावतरतीति कथं तन्न्यायेन प्रकृते निर्वाह इत्यत आ
ह तिधानमश्रूयन्त पांचजन्यस्येत्यादि तत्र दिनिरुक्तविशेषणाविशिष्टनिष्ठानाश्र २९
यीभूतपांचजन्याभिन्नैककर्मत्वप्रतीतो नत्यतिकश्रवणानुकूलव्यापार इति ज
नकत्वं कानीतोत्यात्रिवः श्रवणकर्मत्वाश्रयीभूतो निरुक्तविशेषणाविशिष्ट

निधानाश्रयीभूतः पौ...पदस्येवं प्रकारेणान्वयबोधस्यावश्यकतया सविशेष
णे यावज्जन्योऽश्रवणे कर्मत्वबाधेन तद्विशेषणे निधानेन तत्कर्मत्वबाधे वस्तानि
त्सविशेषणे हीति न्यायस्वीकार आवश्यक इति स्पष्टं गुणगर्जेति मे चइत्यादावपि
प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकारेऽपि तन्मात्रेण निर्वाह इति भावः न च पा
शपस्य गोधावतीत्यत्र धावनानुकूलकृतिनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रकार
तानिरूपितत्वस्य गोनिष्ठविशेष्यताभिन्नकर्मतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यताभिन्नस्वविशिष्टकर्मत्वसंबंधावच्छिन्नधावननिष्ठप्रकारतानिरू
नि पितविशेष्यताभिन्नदेशपदार्थनिष्ठस्वरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यताभिन्नाश्रयत्वनिष्ठस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुष्प
त्पदार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालीधावनकर्तृमृगाकर्मकदर्शनाश्रयत्वमिति

वा. वा.
५०

बोधोजायतइत्यत्रकेचिच्छृणुगर्ज्जतिमेघइत्यादावपिगर्ज्जनाश्रयत्वनिष्ठस्वरूपसंबं
धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितामेघनिष्ठविशेष्यताभिन्नकर्मतासंबंधाव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नस्वविशिष्टकर्मत्वसंबंधावच्छिन्नगा
र्ज्जननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नस्वनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्न
श्रुधात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्ना
श्रयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वेनपदार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालीबोधो
गर्ज्जनविशिष्टमेघकर्मकश्रवणाश्रयस्त्वमितिनिधानात्।अथशब्दानीता
त्वानिकश्रवणकर्मत्वाश्रयइत्याद्यन्वयबोधः स्वीकर्त्तव्यः सचवह्नितासि
वतीत्यादौमेकेवह्निकणकत्वान्वयइववाधितः श्रवणेहविशिष्टमेघ
विषयकत्ववाधेनगर्ज्जनस्यधर्म्मिपारतंत्र्येणश्रवणेऽन्वयासंभवानइतिचे

५०

नन्वसुगुणगर्जतिमेघइत्यादौतात्किंकमतेपिसविशेषणेहीतिन्यायेनयोग्यत्वव्याव
स्थापनेपिमेघादौगर्जतीत्येकवचनीयस्याप्यसंख्यायाअन्वयोनस्यात् एवंपचतिचै
त्रइत्यादावाख्यातार्थकृतिभूतभावनामुख्यविशेष्यएवचैत्रेतत्रपस्याप्यसंख्यान्वय

संख्यान्वयप्र

यत्तुकिंचैवंमृगेसंख्यान्वयोनस्यात् आख्यातोपस्थाप्यसंख्यायाःकारकान्वयि
त्वेऽयंप्रतिमुख्यविशेष्यतयाप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अन्यथादे
सीवचवलाकीतितत्रदृह्यतामपिसमःमृगसंख्यानन्वयेइष्टापत्तावपचश्यथा
वतिमृगाइत्यादेरपिसाधुत्वापत्तेरितितन्नतत्रमुख्येतिनुवक्तव्यंचैत्रएवच
पचतीत्यादौव्यभिचारात ।
स्पष्टत्वतयागर्जनाश्रयमेघस्सिद्धत्वविशेषणेक्रियायोवि
शेषणेनयामुख्यविशेष्यताभावात् इतराविशेषणस्यैवमुख्यविशेष्यत्वाद
न्यथाचैत्रेमैत्रइवगच्छतीत्यत्रमैत्रतिष्ठत्पितमाटश्यपाश्रयचैत्रागमनानुकूलक

वा॰वा॰
३१

तिमानेकत्वत्यन्वयबोधे स्वाख्यातोपात्तसंख्यायाश्चैत्रत्वमैत्रेऽप्यन्वयः स्यात् प्रथमा
न्तपदोपस्थाप्यत्वस्य तत्र सत्वात् न चेतरविशेषणनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन प्रथमान्त
पदजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासंबंधेनाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधं प्रति हेतुरिति स्वी
कारेण प्रकृते मैत्रे निरूढक्तसंबंधेन तादृशोपस्थितेरभावान्न तत्र तदन्वयापत्तिरिति
वाच्यम् स्तृणगर्जतीत्यादावपि मेघादौ तदुपस्थितेर्निरूढक्तसंबंधेनाभावेन तदुपा
त्तसंख्यानन्वयापत्तेरीश्वरत्वात् न च देवदत्तेन स्तूयत इत्येकवचनोपात्तैकत्वस्योप
स्थितत्वस्याप्यन्वयाभाववत् गर्जतीत्येकवचनोपस्थाप्यैकत्वान्वयो मेघे नेष्यत एवा
विवक्षितत्वादिति वाच्यम् नहि गर्जतीमेघा इत्यपि प्रयोगापत्तेर्[illegible]तात्पर्यवानजुवद
तिपत्तिस्यादिसाधुत्वापत्तेरित्येतेनैकीर्तिरित्यत्र भातीति क्रियाध्याहारः साधुत्वाप ३१
त्तेरिति यावति मेघा[illegible]ख्यातोपात्तसंख्याया विवक्षितत्वे नैकवचनोपस्थाप्यै
कत्वस्य मेघेष्वन्वयाभावेन तादृशवाक्यस्याऽयोग्यत्वाभावादित्यर्थः स्वार्थविशेष्य

तासंबंधेनप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविशेष्यतासंबंधेनाख्यातार्थसंख्यान्व
यबोधंप्रतिहेतुत्वरितिनस्वीक्रियतेयेनमृगादेःकर्मतयाटशिक्रियायांविशेषण
त्वेनतत्रतात्पर्यसंबंधेननञुपस्थितेरभावात्संख्यान्वयोनस्यात्तदन्वयेयावति
मृगाइत्यादौतापत्तिश्चस्यात् अपितुविशेष्यतासंबंधेननञुपस्थितिस्तदन्वयबो
धेकारणमित्यभ्युपगम्यतेनतथाचविशेष्यतासंबंधेननञुपस्थिते[illegible]सत्वेन
न[illegible]भवतीत्यादावेकत्वान्वयानुपपत्तिःधीवतीत्येकवचनोपात्तैक
त्वस्याविवहितनस्यमृगेष्ववाधेननवाधावतिमृगाइत्यादेरयोग्यत्वापत्तिरित्यभि
प्रायेणसमाधत्तेनन्वत्रअमख्यतिनवक्तव्यमितिनतुनिरूढकार्यकारणभा
वेविशेष्यतायामुख्यत्वाऽनिवेशेहेसीवधवलेत्यत्रहेसत्यामपिसंख्यान्वयप्रसंगा
दनुक्तमिदानींकथमुच्यतेनतत्रमुख्यत्वनिवेशनवक्तव्यमितिइतिचेन्न तत्रहेसंगासंख्या

षणत्वेनेतराविशेषणानिष्टविशे-
ष्यतासंबंधेन प्रथमांतपदजन्योपस्थितेस्त
त्राभावेनैकत्वान्वयबोधोदयात्तत्र व्यभिचारः स्फु
ट एवेत्येतदभिप्रेत्याह एवकारार्थैकदेश इत्यादि एकदेशे
भेदे प्रथमांतपदजन्योपस्थिति विषयत्वाभावात् इतराविशेषण ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमो नमः ॥ ॐ
॥